

Катерина Андрійчук,

студентка магістратури

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **Г. М. Доброльожа,**

кандидат філологічних наук, доцент.

НАЗВИ СВІТУ ФАУНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті проаналізовано фразеологічні одиниці української мови, а також поліську діалектну фразеологію з анімалістичним компонентом.

Роль тварин у житті людини завжди була дуже великою, особливо на ранній стадії розвитку людства, коли люди і тварини співіснували в природному сусідстві. Власне, дикі звірі найчастіше не давали людині спокою, завдавали збитків і змушували охороняти своє житло і господарство. Шанування тварин, особливо великих за розміром і сильних, розпочалося з глибокої давнини. Деякі звірі ставали покровителями людини, захисниками певного роду чи племені, тобто були тотемами. Тотемізм виявлявся і в тому, що люди присвоювали собі якусь тваринну назву, наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» князь зветься Туром. Залишки тотемізму спостерігаємо і в наш час (сучасні прізвища та імена: Вовк, Вовкун, Лев, Заєць, Зайцев, Ведмідь).

У казках, байках, піснях, легендах спостерігаємо персоніфікацію тварин (лисичка-сестричка, вовчик-братик, дядько-ведмідь, лисичка-кума, лисичка-вдовичка, вовк-панібрат тощо). Існує немало різних праць про звірів – це «Бестіарії», що містять легенди про звірів; «Фізіолог», який був поширений на території України, відгомін якого можна побачити у сучасних віруваннях. Чимало легенд про тварин знаходимо і в друкованих проповідях XVI – XVII ст, в Києво-Печерському патерику [9, с. 167-168].

Упродовж віків у свідомості різних культур і народів сформувались різні стереотипи, різні уявлення про представників фауни, котрі ми можемо

спостерігати зі зразків народної творчості – казок, прислів'їв, приказок тощо. Звідси ж з'явилися і фразеологічні одиниці, до складу яких входять назви тварин, причому цим тваринам притаманні людські якості (працьовитість, вірність, лінощі, хитрість). Такі фразеологічні одиниці дістали назву **аніمالізми**, або ж **зооніми**.

Проблема дослідження зоосемізмів є актуальною в сучасному мовознавстві. Важливість тваринного світу для людини, тісний їх зв'язок, і зокрема той факт, що людина здавна проводила аналогії між собою і тваринами, знайшли своє послідовне відображення в мові, зокрема у фразеології. Вивченню фразеологізмів з компонентом-зоонімом присвятили свої наукові розвідки В. М. Мокієнко, О. О. Селіванова, В. Д. Ужченко, Г. М. Доброльожа, І. О. Голубовська, О. П. Левченко.

Відображення природи, її тваринного світу у фразеологічних одиницях пов'язане з традицією ще дохристиянських часів, коли людина вважала себе частиною природи, наділяла представників рослинного і тваринного світу якостями, притаманними людині. Особливості тваринного світу створюють наочну модель, елементи якої нагадують життя людського суспільства. Тварини символізують інстинктивне життя, родючість і достаток, інстинктивні і емоційні пориви, які необхідно приборкати, перш ніж вступати у сферу духовного, пасивну участь і тваринну природу людей.

В основі фольклорних аніمالізмів лежить протиставлення добра і зла через порівняння людини і тварини, зокрема оцінного способу життя людини, її дій, вчинків, рис характеру, зовнішності, стосунків з іншими людьми тощо та їхня символізація в образах і концептах тваринного світу, а також співвіднесення тварин з різними реаліями, суб'єктами, об'єктами як реального, так і уявлюваного світів [3]. Так, в українському фольклорі і фразеології найбільшими виявилися групи оцінних назв диких тварин та хижаків, у яких зооморфний образ *зайця* посідає чільне місце.

Широкі відкриті простори і м'який клімат України створюють сприятливі умови для існування цього звіра. Зайці мають слабкий зір, але чудовий нюх і

слух; беззахисність стосовно людини, хижих тварин і птахів робить їх украй боязкими, проте, переконавшись у своїй безпеці, зайці стають іноді надто зухвалими і можуть завдавати шкоди присадибним ділянкам, обгризаючи кору дерев та молоді пагони. З усіх лісових тварин заєць – найпопулярніший об'єкт полювання.

Для усіх народів заєць – символ боягузтва (*«Такий відважний, як заєць»*), *«Мертвого лева і заєць скубне»*, *«Лаяв заєць вовка, тільки вовк того не чув»*); боягуза називають ще *заячим серцем*, а холодний піт переляку – *заячим потом*. Вважали, що заєць створений чортом і служить йому, а тому коли заєць кому-небудь перебіжить дорогу, то з тим трапиться нещастя або невдача (*«Заєць дорогу перебіг – не поведеться»*). Той, хто пливе на воді, не повинен згадувати цю тварину, бо його не любить водяник і, розгнівавшись викличе бурю. Вагітній жінці не можна їсти заяче м'ясо, тому що дитина буде ляклива [8, с. 523]. На Слобожанщині побутувало повір'я, що поява зайця поблизу житла віщує пожежу. Через нечисте походження його ще називають *чортогом*. Магічну силу, за повір'ями, мають косі очі зайця, вони можуть зурочити, наслати безсоння або сонливість, викликати пожежу. У християнстві беззахисність зайця символізує людей, які уповають лише на Бога [6, с. 341].

Досить часто образ зайця присутній в обрядових, весільних піснях. У веснянках, гагілках він символізує коханого: *«Ой ти, зайчику, ти милесенький, Ти, голубе, ти сивесенький... Взуйся, зайку, в черевички, Полинь, зайку, по Дунайку, Вибери собі дівку з краюку»*. В обрядових піснях, пов'язаних із шлюбом, тварина виступає як символ плодючості. Водночас заєць є об'єктом кепкування: *«Зайця видно по вухах»*, *«Не було в зайця хвоста та й не буде»*, *«Хоч і коня загнав, зате зайця піймав»*, *«Поневолі заєць біжить, як літати нема чим»*, *«Вибіг, як заєць із капусти»* (про що-небудь недоречно сказане). *Зайчик-Побігайчик* – традиційний персонаж народної казки. Прихована іронічна характеристика, закладена в цій назві, перегукується з іншими подібними – *«лисичка-сестричка»*, *«вовчик-братик»*. Влучну характеристику заячої натури дають народні прислів'я: *«Заєць спить, та очей не жмурить»*,

«Полохливий заєць і пенька боїться», «Зайця ноги спасають - скік-скік та й утік», «Плохий заяць і пенька боїться», «Зайко лапки лиже, коли втече», «Не давай зайцеві моркву берегти, а лисиці курей стерегти», «У зайця стільки стежок, як у клубку ниток». «Полохливий заєць і пенька боїться» – насправді така характеристика не зовсім правдива, адже задніми ногами довговухий може відбитись від орла або лисиці, а старі зайці у присутності гавкаючого пса на цепку спокійно поїдають те, що росте в саду або на городі.

Спостерігаючи за життям тварини, визначали майбутню погоду, – *«Коли довго заєць не линяє, а ластівка ліпить гніздо на сонячному боці – літо буде холодним»; «Заєць більше не приходить до саду – холодна зима вже позаду».*

У народі зайця ще називають *«куцом»*. Очевидно, така назва закріпилася через анатомічну ознаку тварини – наявність куцого або короткого хвоста. За надзвичайну рухливість зайця порівнюють із миготінням світла. Тому відображення сонячних променів від води або дзеркала називають зайчиками. *Зайцями* ще називають білу пару, що виходить взимку з теплого приміщення, білі хмаринки на горизонті в негоду; *зайці* – це піна на гребені хвилі [5, с. 151].

Спостереження за життям цієї лісової тварини стали основою для створення фразеологізмів із зооморфічним компонентом, які виражають:

I. Суспільний становище:

- марне погрожування: *сипати зайцям солі під хвіст;*
- соціальна нерівність: *далеко куцому до зайця; далеко собаці до зайця;*
- недоступність у територіальному відношенні: *як куцому до зайця;*
- зайвина: *потрібний як зайцеві бубон;*
- безквиткові пасажири: *приїхати (добратися, прийти) зайцем;*

II. Риси характеру людини:

- легковажність, безтурботність: *зайчики в голові стрибають; зайці в голові;*
- страх перед труднощами: *наляканий заєць і куца боїться;*
- боязкість: *заячий ніт, заяча душа; заяче серце; лякливий заєць; трястись як заєць;*

– безсовісність: *честі як у зайця хвоста*;

III. Динамічні ознаки людини:

– клопіт, праця без відпочинку: *ганяти як солоного зайця*;

– намагання здійснити дві справи: *убити двох зайців*; *ганяти (ганятися, полювати) за двома зайцями*; *убивати / убити двох зайців (два зайці)*;

– швидкість, спритність: *бігати як маринований (мартівський) заєць*; *тікати як заєць з огудини*; *бігати як заєць по капусті*; *бігати як ошпарений (смажений) заєць*; *заячим тропом побіг*;

IV. Фізіологічні потреби людини:

– чутливість сну: *спати заячим сном*; *заєць спить, та очей не жмурить*;

– мрія про нереальне: *сипати зайцям солі під хвіст*;

V. Фортунальну сферу у житті людини:

– успіх у справі, удача: *за двома зайцями ганяти (полювати)*; *зайця в чистім полі заганяє*; *жити як заєць у моркві*.

Образ зайця фігурує й у дитячих піснях («Зайчику, зайчику, де ти був?»), забавлянках, лічилках («Бігав зайчик по болоту»), іграх («Мисливці полюють за зайцями», «Зайчикок-стрибайчикок»). Так сформувалася фразеотворча модель *подарунок від зайця*. Фразеологізм *від (у) зайця приніс (відняв)* кажуть, коли для дітей приносять гостинець з поля, подорожі чи з дороги.

Анімалізм «*приїхати зайцем*», «*на заячих правах*» у значенні прибути, пробратися без квитка, «незаконно» скальковано із французького *aller en lapin*. Вислів містить у собі натяк на те, що пасажир без квитка боїться бути спійманим та оштрафованим. Первинне, етимологічне значення знаходимо у французькій мові – *poser un lapin a gn.* (дослівно «*підкласти кроля*»). Виникнення вислову пов'язане з перевізниками поштово-пасажирських карет. Словом *lapin (кріль)* вони називали пасажирів, а також товари, які перевозили потайки від своїх власників. Буквально це означало «*провезти безквиткового пасажиря або незаконний товар*». Звичайно, що *aller (voyager) en lapin* – «*проїхати (подорожувати) зайцем*» є результатом подальшого переосмислення «*підкласти кроля*» [4, с. 157–158].

Кліматичні умови Середнього Полісся сприятливі для проживання зайця-русака. Крім того, заєць-русак – популярний об’єкт полювання для поліщуків. Спостерігаючи за способом виживання, поведінкою тварини, жителі Житомирщини часто вживають у своєму мовленні фразеологізми, що виражають [2]:

I. Суспільне становище:

- невдача: *поміняти куцо́го на зайця (Лг Жт)*;
- нерозумний вчинок: *поміняти куцо́го на зайця (Нр Жт)*;

II. Динамічні ознаки людини:

- одночасне виконання декількох справ: *впіймати двох зайців (Ол Жт)*;
вбити двох зайців (Ов Жт);
- закінчення роботи: *зайця виганяти (Бд Жт)*; *ловити зайця (Чр Жт)*;
- всюди встигати: *половити всі зайці (Кс Жт)*;
- сильний удар в око: *зайчиків побачити (Жт Жт)*;
- безперспективна справа: *гнатися за двома зайцями (Мл Жт)*; *ганятися за двома зайцями (Єм Жт)*;

III. Риси характеру людини:

- лінощі: *в полі зайця доганяти (Жт Жт)*; *легше зайця з’їсти (Ол Жт)*;

IV. Естетичні якості людини:

- незграбність: *далеко куцо́му до зайця (ВВ Жт)*;

V. Фортунальну сферу у житті людини:

- успіх у справі: *вбити два зайці одним пострілом (ВВ Жт)*; *впіймати двох зайців (Ол Жт)*; *вбити двох зайців (Ов Жт)*.

На території Житомирщини активно функціонують й компаративні фразеологізми із зооморфічним компонентом *заєць*, що відображають [1]:

I. Суспільне становище:

- зайвина, недоречність: *помічник як коню заєць (Ов Жт)*; *потрібен як зайцю світлофор під час втечі (Рм Жт)*; *потрібне як зайцю лижі (Лг Жт)*; *потрібний як зайцеві барабан (Лб Жт)*; *треба як зайцю балалайка (Лг Жт)*; *треба як зайцю бубон (Бр Жт)*; *треба як зайцю галоші (Пп Жт)*; *треба як*

зайцю кеди (ВВ Жт); треба як зайцю п'ята нога (Кр Жт); треба як зайцю сопілка (Чр Жт); треба як зайцю стоп-сигнал (Єм Жт); треба як зайцю стоп-сигнал на повороті (Рм Жт); треба як зайцю трипер (Жт Жт); треба як зайцю штани на замочку (Єм Жт); треба як хвіст лисиці зайцю (Чр Жт);

– несхожість, чужий: рідня як заєць корові брат (Рд Жт);

– невдача: вік як у зайця хвіст (Нр Жт);

II. Риси характеру людини:

– сварливість, злість: гризе як заєць сиру капусту (Ан Жт);

– байдужість: догоджає як заєць кобилі (Жт Жт);

– лінощі, недбальство: їде як заєць на велосипеді (Ан Жт);

– боязкість: розбіглися як зайці по куцах (Чр Жт); боїться як заєць бубна (Мл Жт); полохливий як заєць (Кв Вл); полохливий як заєць під голим кущем (Пп Жт); скубе як заєць мертвого лева (Лб Жт); сміливий як заєць під кущем (Лб Жт); труситься як заєць (ВВ Жт); труситься як заєць на пеньку (ВВ Жт); труситься як заячий хвіст (Кр Вл);

– ворожість, агресія: ганяють як солоного зайця (Нр Жт);

– метушливість, жвавість: бігає як солоний заєць (Нр Жт); льоткий як заєць (Кс Рв); прудкий як зайчик (Лб Жт); скаче як солоний заєць (Нр Жт);

– повільність, млявість: волочиться як солоний заєць (Кв Вл); спить на ходу як полоханий заєць (Ів Кв); крутиться як у зайця хвіст (Чр Жт);

– пихатість: величається як заєць хвостом (Ол Жт);

III. Естетичні якості людини:

– неестетичний одяг: подобає як зайцеві намисто (Єм Жт);

– невродливість: косоокий як заєць (Нр Жт);

IV. Фізичні ті фізіологічні ознаки людини:

– малий зріст: вбився у ріст як заєць у хвіст (Єм Жт); куций як заячий хвіст (Єм Жт); пішов у ріст як заєць у хвіст (Ов Жт);

– худорлявість: ляшки худі мов у зайця (Чр Жт);

V. Фізіологічні потреби:

– сон: сонний як солоний заєць (Жт Жт);

VI. Динамічні ознаки людини:

- швидкість: *біжить як заєць (Дз Жт); скаче як заєць (ВВ Жт);*
- дивитися: *дивується як заєць у верші (Ол Жт);*
- зникати: *пропало як заяче сало (Нр Жт); розпливлося добро як заяче сало (Ов Жт);*

VII. Абстрактні поняття:

- мало: *багато як у зайця хвоста (Мл Жт); дав як зайцю на закуску (Бр Жт).*

За структурою порівняльні фразеологізми з анімалістичним компонентом *заєць* здебільшого тричленні: А + В + С. Модулем порівняння (А) найчастіше виступає станівник (*треба*), дієслово (*гризе, біжить, труситься*), рідше прикметник (*полохливий, прудкий, сміливий*). Порівняльним елементом є сполучник (*як*), що поєднує частини фразеологізмів.

Серед компаративних фразеологізмів трапляються варіанти структури підрядного порівняльного речення з пропущеним присудком (*дав як зайцю на закуску, крутиться як у зайця хвіст*). До складу об'єкта порівняння обов'язково входить назва денотата (*заєць*), який часто вживається із узгодженим означенням. Варто зазначити, що деякі порівняльні фразеологізми утворені за допомогою неологізмів (*треба як зайцю кеди, треба як зайцю трипер*), архаїзмів (*дивується як заєць у верші*). Більшість фразеологізмів з порівняльним компонентом аргументовані та мотивовані, інколи за змістом можна з'ясувати, що причиною виникнення стали мультфільми та казки (*їде як заєць на велосипеді, треба як зайцю балалайка, потрібний як зайцеві барабан*), популярні кінофільми (*ганятися за двома зайцями*).

Аналізуючи поліську діалектну фразеологію та загальноукраїнську із компонентом *заєць*, помічаємо, що найчастіше фразеологічні одиниці вживаються у мовленні на позначення вад характеру людини, зокрема боязкості та динамічної ознаки швидкості.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Ан – Андрушівський район	Лб – Любарський район
Бд – Бердичівський район	Лг – Лугинський район
Бр – Баранівський район	Мл – Малинський район
ВВ – Вол.-Волинський район	Нр – Народицький район
Єм – Ємільчинський район	Ов – Овруцький район
Жт – Житомирський район	Ол – Олевський район
Рм – Романівський район	Пп – Попільнянський район
Кс – Коростишівський район	Рд – Радомишльський район
Кр – Коростенський район	Чр – Червоноармійський район

ЛІТЕРАТУРА

1. Добролюжа Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
2. Добролюжа Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. – Житомир: ПП Туловський, 2010. – 404 с.
3. Крижко О. А. Образно-номінативна та оцінна характеристика фольклорних зоосемізмів української мови [Електронний ресурс] / О. А. Крижко. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua. – Назва з екрану.
4. Назарян А. Г. Почему так говорят по-французски: Происхождение и толкование идиоматических выражений. – М.: Наука, 1968. – 349 с.
5. Серебряк М. В. Лінгвокультурологічні особливості зоофразеологізмів із концептом *засць* // Лінгвістика: зб. наук. пр. – Луганськ: Альма-матер, 2008. – № 1. – С. 144 – 151.
6. Слов'янський світ: ілюстрований словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань, обрядів, легенд / Упор. О. Кононенко. – К.: АДС «Український міжнародний культурний центр», 2008. – 784 с.

7. Словник фразеологізмів української мови / Укл. В. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003.
8. Українська міфологія / За ред. В. Войтовича. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
9. Українські традиції / Упор. О. Ковалевський. – Х.: Фоліо, 2006. – 573 с.
10. Українські традиції / Упоряд. О. В. Ковалевський. – Харків: Фоліо, 2006. – 573 с.
11. Ярещенко А. П. Сучасний фразеологічний словник української мови / А. П. Ярещенко, В. І. Бездітко, О. В. Козир, Н. Г. Немировська. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 640 с.